

بازشناسی کاروان‌سرای گمرک و احمدی شیراز بر اساس کتیبه‌ها و اسناد

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۹

کد مقاله: ۵۱۷۰۴

منا قربانی^۱، امیرحسین حکمت‌نیا^۲

چکیده

کاروان‌سرای گمرک شیراز به عنوان مجموعه اخذ مالیات و گمرک کالاهای وارد شده به این شهر در واقع ترکیبی از دو بنای گمرک‌خانه و سرای گمرک‌خانه بود که ما امروزه آن‌ها را با نام سرای گمرک و احمدی می‌شناسیم که علت این نام‌گذاری در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است. کتیبه‌های موجود در سرای گمرک نشانگر تغییر سیستم مالیاتی در دوره‌های مختلف پادشاهی عصر قاجار است و ابزار تعیین مالیات و دیگر جزئیات در این کتیبه‌ها شرح داده شده است. این سرا در شیراز به عنوان یکی از مهمترین ابنیه کریم‌خانی تا کنون پژوهش مفصلی برای شناخت دقیق آن صورت نگرفته است. این پژوهش با تکیه بر منابع دست اول، بررسی و خوانش کتیبه‌های موجود در سراها برای نخستین بار و نیز با به کارگیری اسناد موجود در مرکز اسناد ملی به بازشناسی این بنای ارزشمند پرداخته است.

واژگان کلیدی: سرای گمرک، سرای احمدی، کاروان‌سرا، شیراز، مالیات

۱- کارشناس ارشد ایران‌شناسی (ghorbani_m19@yahoo.com)

۲- کارشناس ارشد باستان‌شناسی

۱- مقدمه

کاروان‌سراها همواره یکی از اجزای بسیار با اهمیت و جدایی‌ناپذیر بازارهای تاریخی بوده‌اند که با توجه به موقعیت قرارگیری می‌توانستند کاربرد های گوناگونی داشته باشند. کاروان‌سرای گمرک شیراز یکی از چند کاروان‌سرای است که در عصر زندیه و به دستور کریم‌خان زند در شیراز و در ابتدای شمالی محور بازار وکیل بنا شد. این بازار شکوهمند تا به امروز یکی از پراهمیت‌ترین ابنیه تاریخی شهر شیراز است که نشانگر نگاه ویژه به مباحث اقتصادی و نیز رونق تجارت در عصر زندیه است و این سرا به دنبال افزایش واردات و فروش کالا در داخل شهر شیراز احداث شد تا کالاهای ورودی ابتدا در این سرا بررسی شوند، مالیاتشان محاسبه و اخذ گردد و آماده فروش شوند. اهمیت مساله مالیات در طول زمان و نیز اهمیت این سرا در میان سایر سراهای راسته بازار موجب شکل‌گیری چند کتیبه و نیز اسناد معتبری شده است که بررسی آنها در بازشناسی این سرا امری ضروری است.

۲- کاروان‌سرا

بازار همواره دارای فضای بیرونی و اندرونی بود که اندرونی محل امن بازار و جایگاه عبور رهگذر، خریدار و فروشنده پیاده و بخش بیرونی همان کاروان‌سراها هستند که حلقه اتصال پس کوچه و اندرونی اند. کاروان‌سراها از یک سو به کوچه های پشت بازار و از سویی به راسته و بخش اندرونی مرتبط می‌شدند و فضای باز بازار به حساب می‌آمدند که کالاها از خارج از بازار به آن حمل می‌شد و توسط تجار بومی به فروش می‌رسید و عرضه می‌شد (خاماچی، ۱۳۷۵: ۱۹ و ۱۱). کاروان‌سرا معمولاً دارای چاه، حوض، قنات، آب‌انبار و آشخور و یا طویله برای استقرار موقت چهارپایان بود و در ابتدای بازار ساخته می‌شدند و اگر در خارج از شهر قرار می‌گرفت محل اقامت کاروان در شب بود و فضای بزرگی به عنوان طویله در آنها طراحی می‌شد. کاروان‌سراهایی نیز در اطراف یا داخل شهر پیرامون اماکن مسافر پذیری همچون اماکن مذهبی وجود داشتند که کاربری مشابه مهمان‌خانه های امروزی داشتند و مسکن مسافران بودند مانند کاروان‌سرای شاه‌چراغ در بخش جنوبی این حرم که از بناهای دوران صفویه بود (بازیار و حیدری، ۱۳۹۵: ۳۶). به مرور زمان و با از بین رفتن کاروان‌ها و تضعیف نقش آنها در حمل و نقل، واژه کاروان از کاروان‌سراها حذف شد و از واژه سرا یا خان برای نامیدن کاروان‌سراهای شهری استفاده می‌شود که در گذشته به معنای خانه بود. حجره های دور تا دور کاروان‌سراها به صورت یک اندازه و مشابه ساخته می‌شدند، مگر حجراتی که در امتداد محورهای تقارن حیاط قرار می‌گرفتند که در مواردی بزرگتر و یا مجلل تر از سایر حجره ها طراحی می‌شدند. ارزش همه کاروان‌سراها یکسان نبود بلکه آنهایی که به مسجد جامع یا مراکز شهری نزدیک بودند ارزش بیشتری از کاروان‌سراهای نزدیک به دروازه شهرها، در کنار راسته های ویژه عرضه کالای ارزان قیمت یا خارج از شهر داشتند. کاروان‌سراهای بزرگ و معتبر شهر معمولاً بیش از یک ورودی داشتند که موجب رونق بیشتر آنها می‌شد. گاهی درآمد حاصل از ساخت یک کاروان‌سرا وقف امور خیریه می‌شد (سلطان زاده، ۱۳۸۰: ۷۹-۸۶). سرا یا خان در بازار معمولاً دارای میان‌سرا و دو آشکوبه است که طبقه نخست تجارت‌خانه و طبقه دوم انبار و کارگاه تولیدی و اغلب محلی برای عمده فروشی بود و معامله خرد در آن انجام نمی‌شد. سرا و کاروان‌سرا، دارای ورودی مجزا از بازار و مرتبط با دروازه و مال رو بود. سراها در واقع میان‌سراییی بودند که گراگرد آن‌ها را حجره فراگرفته بود و از راسته راه می‌گرفتند (خاماچی، ۱۳۷۵: ۱۰). سراهایی که در کنار راسته های بازار قرار داشتند به عنوان انبار کالا نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند (اسمعیلی و عمرانی، ۱۳۸۷: ۲۳).

۳- کاروان‌سراهای کریم‌خانی

کریم‌خان زند (۱۰۸۶-۱۱۵۷ ه.ش) بنیان‌گذار سلسله زندیان، به دلیل حمایت های مکرر مردم شیراز از وی و خاطرات خوش گذشته این شهر را به عنوان پایتخت خود برگزید و از آنجا که مالیات اندک می‌گرفت اما در خزانه انباشت نمی‌کرد و پول را صرف آبادانی وضع خود آنها می‌کرد، بلافاصله شروع به ترمیم خرابی های شهر کرد که پس از سقوط صفویان بسیار آسیب دیده بود و سپس اقدام به ساخت بناهای جدید کرد (رجبی، ۱۳۸۹: ۱۲۴ و ۱۲۸). او بیشتر اوقات خود را به احداث ساختمان ها می‌گذراند و موجبات آبادانی شیراز را فراهم کرد (کاشانی، بی تا: ۱۴۱). مجموعه چهار کاروان‌سرای گمرک‌خانه، سرای گمرک‌خانه، روغنی و فیل که از آثار کریم‌خان زند اند و هم‌زمان با بازار ساخته شده و ضمیمه آن هستند که از زلزله‌های شدید آسیب زیادی ندیدند. در هیچ یک از منابع زندی نامی برای کاروان‌سراها عنوان نشده و در دوره قاجاری نام آنها ذکر شده است.

۳-۱- کاروان‌سرای گمرک

کاروان‌سراییی که امروزه با نام کاروان‌سرای گمرک می‌شناسیم در نقشه موسیو چریکوف روسی در دوره قاجار با نام گمرک‌خانه عنوان شده است و سرای احمدی با نام سرای گمرک‌خانه و به عنوان محل نگهداری کالا (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۲۳۰). در کتاب رستم التواریخ تعداد کاروان‌سراهای وکیلی را سه عدد عنوان کرده است (رستم الحکما، ۱۳۴۸: ۴۱۳) و تعداد سراهای بازار شمالی دو عدد عنوان شده است (نواب شیرازی، ۱۳۷۱: ۸۱) که امروزه آن‌ها را چهار عدد می‌دانیم؛ دلیل آن این است که در واقع مجموعه گمرک شامل دو بخش بود که یکی گمرک‌خانه محل اخذ مالیات و دیگری سرای گمرک‌خانه که امروزه با نام

سرای احمدی می‌شناسیم و در ارتباط مستقیم با گمرک‌خانه بود. در کتب فارس‌نامه و آثار عجم مربوط به دوره قاجار نیز باز در توصیف کاروان‌سراهای وکیلی، سه کاروان‌سرا را نام برده‌اند و این مجموعه شامل دو کاروان‌سرای گمرک و احمدی را با نام کاروان‌سرای گمرک ذکر کرده‌اند (حسینی فسایی، ۱۳۸۸: ۲/ ۱۲۲۶) و هر دو را اینگونه توصیف کرده است که « دو طرف دارد، هر دو با عرصه وسیع در این سرا، مال التجاره را عشور می‌نمایند» (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۸۲۵).

۳-۱-۱- گمرک‌خانه

این کاروان‌سرای دو اشکوبه در محله درب شازده که متصل به راسته شمالی بازار وکیل می‌باشد، محل تجار معتبر بود در واقع محلی بود که مالیات بارهای وارداتی به شیراز از وارد کننده اخذ می‌شد (حسینی فسایی، ۱۳۸۸: ۲/ ۱۲۲۶). حجره ها، اقامتگاه بازرگانان و محل نگهداری اجناس بود (Jones, 1833: 106)، به طوری که مرتفع بودن حجرات، این امر را تأیید می‌کند و از آنجا که اکثر تجار ایرانی در شیراز دارای نمایندگی برای واردات بودند، گمرک‌خانه بسیار رونق داشت (حسینی فسایی، ۱۳۸۸: ۱/ ۲۶۸). پیش از اختراع اتومبیل، کاروان‌ها با چهارپایان جابه‌جا می‌شدند. کاروان تجاری که از تنگ الله اکبر به سوی شیراز در حرکت بود، پس از عبور از دروازه اصفهان وارد شیراز می‌شد و در محل دروازه بازرسی و حق ارگ در ابتدا از او گرفته می‌شد که معادل چهار و نیم پنی از هر محموله بود (امیری، ۱۳۶۹: ۲۰۲). کاروان مستقیماً وارد اصطبل گمرک‌خانه که در شمال کاروان‌سرا واقع بود می‌شد و پس از جدا کردن بار از چهارپا، برای بررسی میزان مالیات به میان‌سرای اصلی گمرک‌خانه انتقال داده میشد. فرصت شیرازی این بنا را اینگونه توصیف می‌کند: «گمرک‌خانه شیراز در کاروان‌سرای گمرک است و محل عبور و مرور مال‌التجاره داخله و خارجه است که در آن عشور کنند (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۲/ ۸۸۲)».

در طبقه دوم آن ایوان های کوچکی قرار دارد و دارای ازراه های سنگی خوش تراش و حوض و پاشویه از سنگ سرخ فام است. در گذشته در جنوب غربی میان‌سرای آن، بنایی دارای زیر زمین به منظور ازدیاد انبار و حجره ساخته شد (اسلامی، ۱۳۵۴: ۲۷)، در سال ۱۳۱۹ ه.ش به منظور دسترسی آسان کسبه بازار وکیل شمالی به مسجد، در محل این بنای الحاقی، مسجد حسین بن علی (ع) ساخته شد که در طرح مرمت سازه های وکیلی در تاریخ ۲۴ خرداد ۱۴۰۰ ه.ش تخریب شد. درهای زندی این کاروان‌سرای به صورت مشیک چوبی با اتصالات کام و زبانه بود و دارای سه درک (لنگه) ارسی است. چهار راه ارتباطی در چهار گوشه این سرا و هر یک با دو رشته پلکان به اشکوب بالا راه دارد. حجره های اشکوب دوم بوسیله یک در چوبی به دو قسمت تقسیم شده‌اند و سمت چپ ورودی این کاروان‌سرا به کال‌انبار گشوده می‌شود (کمالی سروستانی، ۱۳۸۴: ۳۲۰). نظارت بر داد و ستد در دوره صفوی بر عهده محتسب بود و این وظیفه در دوره کریم‌خان بر عهده بیگلربیگی و داروغه بود که خود زیر نظر بیگلربیگی فعالیت داشت و این ماموریت در دوره جانشینان کریم‌خان زند بر عهده کلانتر شهر بود که حکم شهردار را نیز داشت. او در دفتری در گمرک‌خانه مسئول ارزش گذاری بار و مالیات‌گیری از آن‌ها بود (رنجبر و صفی پور، ۱۳۸۹: ۱/ ۲۶۱-۲۶۳).

شکل ۱- کتیبه مربوط به جمادی الاول ۱۲۶۰ ه.ق که نام محمد شاه قاجار و صاحب اختیار بر آن نقش بسته است (منبع: نگارندگان).

شکل ۲- کتیبه ای واقع در دالان میانی سرای گمرک مربوط به رجب ۱۲۸۳ ه.ق در زمان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار (منبع: نگارندگان)

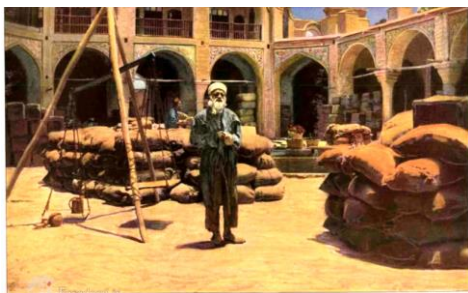
مالیات گمرک در دوره زندیه توسط کلانتر بررسی و اخذ می‌شد که در دفتری به نام گمرک در کاروان‌سرای گمرک حضور داشت؛ کلانتر که انتظامات شهر به عهده او بود شخصا میزان حق گمرک را تعیین می‌کرد اما این نوع تعیین مالیات سبب سو استفاده می‌شد که حتی گاهی حق گمرک به قدری زیاد محاسبه می‌شد که واردات اجناس برای تاجر سودی نداشت (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۴۵). بنابراین در ابتدای دوره قاجار شیوه اخذ مالیات تغییر کرد و برای هر بار در گمرک‌خانه معادل ۲٫۵ درصد وزنی هر محموله مالیات اخذ می‌شد و بار برای عرضه آزاد می‌گشت (امیری، ۱۳۶۹: ۲۰۱).

اما دو کتیبه سنگی مربوط به عصر پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار و دیگری محمد شاه قاجار در دالان میانی سرای گمرک و احمدی قرار دارند که اطلاعاتی در خصوص منع اخذ مالیات و ابزار تعیین مالیات به دست می‌دهند.

متن کتیبه: «محمد علی، فاطمه حسن حسین. هوالجمیل الحمید. الحمد لله تعالی که از فضل خدا و برکات چهارده معصوم از عیب جدا صلوات الله و سلامه علیهم در عهد دولت و بزمان سلطنت سلطان جمجاه و شاهنشاه سلیمان جایگاه محمد شاه غازی خلد الله ملکه و دولتخواه امین محکم ایمان با تمکین صاحب اختیار جلال و اجلال آئین بدعت و ظلم اجاره قیان گمرک را که

مبدعین ضلالت نشان پی اذن و رخصت برقرار داشته بودند موقوف و منسوخ فرمود به موقوفی ابدی ان شالله تعالی پس لعن خداوند و ملائکه و جن و انس بر کسی که طمع در چنین ظلم کند باشد و لک جزاء دائم لک فی شهر جمادی الاول ۱۲۶۰».

متن کتیبه: «بتاریخ شهر رجب المرجب ۱۲۸۳ مطابق سال فرخنده فال پارس ثیل سعادت تحویل نوشته میشود که چون وجه قپانداری و اجاره این عمل جزو بدعت و موجب ضرر و خسارت عامه کسبه و رعیت بوده و هر ساله به این بهانه مبلغی بر مردم بلده و خارج بلده که غله و سایر ماکولات و غیره حمل مینمودند بیعلت ضرری فاحش وارد میامد از این السنه پارس ثیل و ما بعدها بنده درگاه محض حصول خشنودی خداوند و دعای خیر برای دوام دولت قوی شوکت روزافزون شاهنشاه خلائق امیدگاه روح العالمین فداه مبلغ هفتاد و دو تومان وجه قپان داری را که جزو عمل گمرک بود و بقیه وضعه بتخفیف لغت موقوف کردم که بهیچ وجه دیناری از این بابت مطالبه نشود و مردم آسوده مشغول دعاگویی باشند مباشرین امور گمرک بلده باید از قراریکه نوشته شد رفتار نموده مطالبه قپان داری را موقوف دارند فی تاریخ فوق ۱۲۸۳».

شکل ۳- تصویری از قپان، وسیله اندازه‌گیری وزن بار در سرای احمدی (منبع: هارولد وستون ۱۳۰۰ ه.ش)

قپان وسیله ای بود که وزن بار و میزان مالیات بر آن اساس اندازه‌گیری می‌شد و به عمل وزن کشی، قپان داری و به شخص وزن کش قپان‌دار گفته می‌شد، بر اساس دو کتیبه واقع در دالان میانی سرای گمرک و سرای احمدی، میزان مالیات بر بارها که وجه قپان‌داری نامیده می‌شد در دوره هر پادشاه قاجاری می‌توانست متفاوت باشد یا آنکه ظلم تلقی شود و اخذ نگردد. وجود این کتیبه یا لعنت نامه در این دالان خود دلیلی بر مرتبط و یکی بودن سرای گمرک و احمدی است و به نظر می‌رسد که این دالان با اهمیت ترین و پر رفت و آمد ترین بخش این سرا بوده است.

کتیبه ای بر سردر ورودی سرای گمرک در بازار وکیل قرار دارد که مرغ بسم الله مثنی را نشان می‌دهد. مرغ بسم الله به مجموعه آثار هنری از نقوش پرندگان شامل قو، کبوتر، لک لک، عقاب و هدهد گفته می‌شود که اغلب با بسم الله الرحمن الرحیم یا برخی ادعیه مانند نادعلی خوش‌نویسی می‌شوند. شکل ظاهری این پرندگان در قیاس با پرندگان مرغ بسم الله ممکن است قدری متفاوت باشد یا تنه در یک یا دو ویژگی ظاهری به شکل طبیعی پرند در طبیعت نزدیک باشد. ترکیب‌های مرغ بسم الله با مهارت و وسواس بسیار انجام می‌شد و میان خط، نقش و تزیین هماهنگی ظاهری ایجاد می‌شد (افضل طوسی و جلالیان فرد، ۱۳۹۷: ۳۲). این کتیبه دو کبوتر را در مقابل یک‌دیگر نشان می‌دهد و از این رو مرغ بسم الله مثنی نامیده می‌شود. این کتیبه بسیار مخدوش شده است اما مشابه این کتیبه بر سردر سرای روغنی نیز قرار دارد که وضوح بیشتری دارد.

شکل ۵- مرغ بسم الله مثنی بر سردر سرای روغنی برای درک بهتر کتیبه سرای گمرک که نیمی از آن در زیر لایه‌ای از گچ پوشانده شده است (منبع: نگارندگان).

شکل ۴- مرغ بسم الله مثنی بر سردر سرای گمرک (منبع: نگارندگان)

۳-۱-۲- سرای گمرک خانه یا سرای احمدیه و جهانیان یا سرای احمدی

سرای گمرک خانه میان سرای روغنی و گمرک در بازار وکیل شمالی قرار دارد. سردر ورودی، طاق ساده آجری از دوره زندیه دارد و کاشی کاری سقف آن همچون کاشی کاری شاه نشین شمالی سرای مشیر و به همان طرح و سبک است. این سرا دارای دو قسمت شرقی و غربی است (اسلامی، ۱۳۵۴: ۲۵) و حوض و پاشویه آن متعلق به دوره زندیه است که نکته قابل توجه در این حوض ابعاد سنگ یک پارچه آن است که این سنگ در همان محل تراشیده شده است و از آن قنات رکن آباد پر می‌شد. کاشی کاری های زیبای آن متعلق به سال ۱۳۲۸ ه.ق اند و تمام این سرا در اصل به صورت دو اشکوبه ساخته شده بود که در طی زلزله‌های شدید تنها بخشی از آن باقی مانده است. دالان دارای سقف خوانچه پوش و گنبد است و روی آن کاشی‌های زرد، آبی و مشکی معرق قرار گرفته‌اند (کمالی سروستانی، ۱۳۸۴: ۳۰۸).

طبق اسناد موجود از ابتدای عصر پهلوی، سه دانگ از این سرا توسط حاج میرزا احمد خان صاحب تاجر لاری (احمد پارسا) و سه دانگ دیگر توسط نمایندگی تجارتخانه ملا خسرو شاهجهانیان و برادران در شیراز خریداری شد که تجارتخانه او واقع در سرای روغنی بود که بزرگ آن سرا به حساب می‌آمد و مردی فرزانه بود (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۲/ ۸۲۵) و زان پس با نام سرای احمدیه و جهانیان شناخته می‌شد (که این سه دانگ بعداً به پسران سردار عشایر صولت قشقایی فروخته شد) و امروزه آن‌را سرای احمدی می‌نامیم (مرکز اسناد فارس، ۱۱۵۶۷/۲۹۸/۹۸) (مرکز اسناد اصفهان، ۳۲۵۰/۲۸۰/۹۷). حاج میرزا احمد خان تاجر لاری از تاجر مشروطه خواه شیراز، عضو انجمن ایالتی فارس و از طرفداران آیت الله سید عبدالحسین لاری بود (استخر، ۱۴۰۰: ۸۵)، وی در جریان قحطی سال ۱۳۳۶ ه.ق به درخواست عبدالحسین میرزا فرمان‌فرما اقدام به ساخت نانوايي برای فروش نان ارزان به مردم کرد (بی‌نا، ۱۳۹۶: ۵) از عصر کریم‌خان زند تا به امروز بناهای تاریخی شیراز از گزند بلایایی همچون زلزله در امان نبوده‌اند و همواره نیاز به مرمت داشته‌اند. تزیینات اطراف میان‌سرای این بنا کاشی‌های هفت‌رنگ بسیار ماهرانه‌ای است که در قسمتی از آن کتیبه‌ای قرار دارد و حاوی نام کاشی‌پز، نقاش و خطاط آن است.

شکل ۶- کتیبه کاشی غرب میان‌سرا (منبع: نگارندگان)

متن کتیبه: یا حافظ، کاشی‌پز میرزا عبدالرزاق نقاش حاجی مهدی سنه ۱۳۲۸ صبح احمد (صبح به معنای امضا کردن است) در شمال سرای احمدی، دالان‌هایی ارتباطی با سرای روغنی قرار دارند که در آن می‌توان نقش ترنج حجاری شده بر ازاره‌ها و نقوش حجاری شده دیگری را در کنار آن مشاهده کرد که مشابه نقوش ترنج ازاره‌های بازار وکیل هستند و احتمالاً دیرینگی زندی دارند. تمامی سنگ‌های حجاری شده کف و نیز ازاره‌های هر دو بنا دارای علائمی هستند که توسط هنرمند حجار بر آن‌ها نقش بسته است.

شکل ۸- نقش حجاری شده در ازاره دالان شمالی سرای احمدی (منبع: نگارندگان)

شکل ۷- ازاره سنگی دالان شمالی سرای احمدی با نقش ترنج (منبع: نگارندگان)

۴- نتیجه‌گیری

سرای گمرک یکی از ارکان مهم مرتبط با نظام اقتصادی عصر زندیه و قاجاریه است که شامل دو سرای گمرک و احمدی می‌شد و این دو در ارتباط مستقیم با یک‌دیگر بوده‌اند. طبق اسناد بررسی شده در عصر قاجار با تغییراتی که در مالکیت آن‌ها صورت گرفت از یک‌دیگر مجزا شدند و از آن جهت آن‌را سرای احمدی می‌نامیم که در عصر قاجار به مالکیت شخصی با همین نام درآمد، اما وجود دو کتیبه با ارزش متعلق به عصر قاجار در دالان اصلی ارتباطی این دو سرا که برای نخستین بار در این پژوهش مورد خوانش قرار گرفتند، اطلاعاتی در خصوص نظام مالیاتی، نحوه اخذ آن و نیز شیوه محاسبه آن توسط قپان یعنی ابزار محاسبه وزن کالا به دست می‌دهد که نشانگر تغییرات این نظام در طول زمان و مطابق با شرایط اقتصادی هر دوره تاریخی است.

۱. استخر، محمد حسین (۱۴۰۰)، «از دفتر خاطرات استخر (رویدادهای فارس و شیراز از مشروطه تا پایان عصر قاجار)»، به کوشش مسعود شفیعی سروستانی و منصوره ارجمندی سروستانی، چاپ اول، شیراز: بنیاد فارس شناسی اسلامی، امیر قلی (۱۳۵۱)، «بازار وکیل و چند بنای دوران زندیه در شیراز»، هنر و مردم، صص ۷-۱۱
۲. اسمعیلی سنگری، حسین و بهروز عمرانی (۱۳۸۷)، «تاریخ و معماری بازار تبریز»، چاپ اول، تبریز: انتشارات ستوده
۳. افضل طوسی، عفت السادات و ناهید جلالیان فرد (پاییز و زمستان ۱۳۹۷)، «نماد شناسی پرندگان در فرهنگ اسلامی (کتابت مرغ بسم الله)»، پژوهش‌نامه گرافیک و نقاشی، شماره ۱، صص ۲۹-۴۰
۴. امیری، مهرباب (۱۳۶۹)، «ده سفرنامه»، چاپ اول، تهران: انتشارات وحید
۵. بازیار، مرضیه و علی اکبر حیدری (بهار ۱۳۹۵)، «بررسی تحولات مجموعه احمد بن موسی (ع) در شهر شیراز در دوره صفویه»، شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۳، صص ۳۱-۴۱
۶. «بروات صادر شده توسط اردشیر جمشید در تجارت‌خانه جهانیان شیراز»، ۳۲۵۰/۲۸۰/۹۷، مرکز اسناد اصفهان
۷. بی‌نا (۱۳۹۶)، «اساس التخییر فرمانی»، جلد اول
۸. حسینی فسایی، حسن (۱۳۸۸)، «فارس‌نامه ناصری»، جلد اول و دوم، چاپ چهارم، تهران: انتشارات امیر کبیر
۹. «حکم عدلیه ایالت فارس در موضوع تخلیه‌ید و مطالبه مال‌الاجاره و اجرت‌المثل کاروانسرای احمدیه و جهانیان واقع در شیراز»، ۱۱۵۶۷/۲۹۸/۹۸، مرکز اسناد ملی فارس
۱۰. خاماچی، بهروز (۱۳۷۵)، «بازار تبریز در گذر زمان. تبریز: اتاق بازرگانی و صنایع و معادن تبریز»، چاپ اول، تبریز: انتشارات آشینا
۱۱. رجیبی، پرویز (۱۳۸۹)، «کریم‌خان زند و زمان او»، چاپ دوم، تهران: انتشارات کتاب آمه
۱۲. رستم الحکما، محمد هاشم (۱۳۴۸)، «رستم‌التواریخ. به کوشش محمد مشیری»، چاپ اول، تهران: انتشارات تابان
۱۳. رنجبر محمد علی و علی اکبر صفی پور (۱۳۸۹)، «مجموعه مقالات کنگره بزرگ زندیه»، چاپ اول، جلد اول و دوم، شیراز: بنیاد فارس شناسی
۱۴. سلطان زاده، حسین (۱۳۸۳)، «بازارهای ایرانی»، چاپ اول، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی
۱۵. فرانکلین، ویلیام (۱۳۵۸)، «مشاهدات سفر از بنگال به ایران ۱۷۸۶-۱۷۸۷»، ترجمه محسن جاویدان، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
۱۶. فرصت شیرازی، محمد نصیر (۱۳۷۷)، «آثار عجم»، جلد اول و دوم، چاپ اول، تهران: انتشارات امیر کبیر
۱۷. کاشانی، میرزا ابوالحسن (۱۲۱۰ ه.ق)، «گلشن مراد: در احوال سلاطین زندیه»
۱۸. کمالی سروستانی، کوروش (۱۳۸۴)، «دانش‌نامه آثار تاریخی فارس»، چاپ اول، شیراز: انتشارات موسسه فرهنگی و پژوهشی دانش‌نامه فارس
۱۹. مهریار، محمد و دیگران (۱۳۷۸)، «اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار»، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
۲۰. نواب شیرازی، علی اکبر (۱۳۷۱)، «تذکره دلگشا»، تصحیح دکتر منصور رستگار فسایی، چاپ اول، شیراز: انتشارات نوید
22. Jones Brydges, Harford (1833). *Dynasty of the Kajars: His Majesty Faty Aly Shah*, London.